

ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਜੀ. ਐਸ. ਰਿਆਲ

ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ, ਮੁਜ਼ੱਫਰਨਗਰ, ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀਖਾਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲਖਾਂ ਤੋਂ ਝੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ, ਜਗਦਾਲੀ ਜਾਂ ਜਾਟੀਕ, ਅਰਥਾਤ ਜਟਕੀ, ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਾਇਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਲਟੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਬੋਧੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਪਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਖਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਪਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਮੇਤ ਸਿੰਧੀ, ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਰਿਆਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੌਆਵਾਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। 'ਮੁਲਤਾਨ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ 'ਮੂਲ-ਅਸਥਾਨ' ਦਾ ਨਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਖੇ ਡੇਰਾ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਆਰਿਆ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਧੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਫਾਰਸੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਹਿੰਦੂ' ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ Indu ਜਾਂ Indian ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Indus ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ 'ਸਿੰਧੀ' ਦੇ ਬਦਲੇ ਫਾਰਸੀ-ਮੂਲਕ 'ਹਿੰਦੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਿਸਬਤ, ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਭੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਮੁਲਤਾਨੀ ਗਲਾਸਰੀ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, E.O. Brien ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਕਿ "Multani is a purely Sanskritic

Language” ਬੜਾ ਭਾਵਪੂਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹਿੱਤ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨਿਮਨ ਪੇਸ਼ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ‘ਤੱਕਲਾ, ਜੁਆਈ, ਚੰਦ, ਅਣੀਂਦਾ’ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ‘ਤੱਕਲਾ, ਜਵਾਤ੍ਰਾ, ਚੰਦਰ, ਅਣੀਂਦ੍ਰਾ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਕਥਨ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਕੁਮਾਰ, ਵੇਲ, ਇੱਜੜ, ਹਲਦੀ’ ਤੇ ਭੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਲਤਾਨੀ ‘ਕੁੱਭਾਰ (ਵੱਲੋਂ ‘ਕੁੱਭਕਾਰ’), ਵੱਲ (‘ਵੱਲੀ’), ਅੱਜੜ (‘ਅੱਜ’, ਬੱਕਰੀ), ਹਰਿਦ੍ਰਾ (‘ਹਰਿਦ੍ਰ’ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵਿਉਤਪੱਤ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਨਾਲ ਹੈ : ‘ਵੁੱਠਾ’ ਮੀਂਹ ਪਿਆ; ਪਾਲੀ ‘ਵੁੱਠ’ (“ਸਾਵਨ ਆਇਆ ਰੋਹੀ ਵੁੱਠੜੀ”), ‘ਆਨਾ’, ਲਿਆਉਣਾ, ਮੰਗਵਾਉਣਾ (“ਚੂੜਾ ਅਨਾਡ ਜੈਸਲਮੀਰ ਦਾ”), ‘ਅਧਰ’, ਬੁੱਲ (“ਅਧਰ ਮਧਰ ਮੂ ਬੰਸੀ ਬਾਜੇ”); ‘ਪਜਾਲਿਆ’, ਸਾੜਿਆ, ਸਤਾਇਆ (“ਕੋਇਲ ਮਾਰ ਪਜਾਲਿਆ”), ‘ਬਿਹਾਣ’, ਬਛੇਰੀ (“ਨਾ ਸੱਸ ਨਾ ਨਿਨਾਣ, ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਣ”; ਮੁਲਤਾਨੀ ਕਹਾਵਤ); ‘ਬੁੱਕੀ’ (ਗੁਰਦਾ; ਵੱਲੋਂ ਸੰਸ. ‘ਵਿੱਕ’)

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ‘ਮੈਂ ਕਜਲਾ ਪਾਇਆ, ਸੁਰਖੀ ਲਾਈ’ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ‘ਕਜਲਾ ਪਾਇਮ, ਸੁਰਖੀ ਲਾਇਮ’ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਢੰਗ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਪਿਛੇਤਰ ਦੀ ਪੈੜ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੁਤਾਬਕ ‘ਅਸਮਿ’, ਮੈਂ ਹਾਂ (‘ਅਸ’, ਹੋਣਾ), ਅਤੇ ਇੰਜ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ‘ਅਸਤਮ’, ਮੈਂ ਹਾਂ (‘ਅਸਤ’, ਹੋਣਾ)। ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਿੱਖ-ਸੂਚਕ ਪਿਛੇਤਰ ‘ਗਾ’ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ‘ਸ’ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਮੁਲਤਾਨੀ ‘ਮਰਸੀ’, ਉਹ ਮਰੇਗਾ, ਅਤੇ ‘ਹੋਸੀ’, ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਮਰਿਸ਼ਯ’ ਅਤੇ ‘ਭਵਿਸ਼ਯ’ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ‘ੜ’ ਦਾ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਅਰਧ-ਵਿਅੰਜਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਲਟਕਾਉਂਦਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰਮਈਤਾ ਦੀ ਕੈਫੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਿਛੇਤਰ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਭੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ : ‘ਪਪੀਹੜਾ, ਸੁਨੇਹੜਾ, ਸਹੇਲੜੀ, ਪਿਰਹੜੀ’, ਪਿਆਰ (“ਕਰਿ ਸਾਈਂ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ”; ਸ਼ਖ ਫਰੀਦ)।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਖਾਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਵੁਠਾ’, ਵਰਸਿਆ (“ਮੀਂਹ ਵੁਠਾ ਸਹਿਜਸੁਭਾਇ”); ‘ਰਾਧਾ’, ਬੀਜਿਆ (“ਜੇਹਾ ਰਾਧੇ ਤੇਹਾ ਲੁਣੇ”); ਅਤੇ ‘ਘਿਧਾ’, ਖਰੀਦਿਆ (ਮੁਲ ਨ ਘਿਧਾ, ਮੈਕੂ ਸਤਿਗੁਰ ਦਿਤਾ”)। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀ ‘ਸਮਬਾਹ’, ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ (ਵੱਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਸਵੰਹਨ’, ਤਿਆਰ) ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਸਾਹਾ’ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ‘ਵਿਤਰੇਕ’ (ਵੱਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਵਯਤਿਰੇਕ’) ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਵਿਤਕਰਾ’ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਲਹਿੰਦੀ ‘ਲੌਹਕਾ’, ਹਲਕਾ; ਪਾਲੀ ‘ਲਹੁਕ’ (ਵੱਲੋਂ ਸੰਸ. ‘ਲਘੁਕ’) ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਹਲਕਾ’ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਕਤ ‘ਲ’ ਤੇ ‘ਹ’ ਦੇ ਥਾਂ-ਬਦਲਨ (metathesis) ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਚਾਕੂ’ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ‘ਕਾਚੂ’ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ‘ਲਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼’ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਵੈਟਿੰਗ ਕੀਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖਰੜੇ ਤੇ ਝਾਤ ਪੁਆਉਂਦਿਆਂ ਇਹ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਸੋਹਣਾ ਮੌਸਮ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇਲ, ਗੋਲ-ਜਿਹਾ’ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਖ-ਇੰਦਰਾਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਕੱਠੀਆਂ, ਕੋਈ ਵੀਹ ਸਤਰਾਂ ਨਗੁਣੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਕਿੱਥੇ’ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦੀਆ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ‘ਸਿਰ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ, ਚਾਰ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਲੱਤਾ ਪਸਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਕੋਸ਼ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਦਿਗ-ਵਿਜੇ ਤੇ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਲ-ਘਚੋਲੇ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਬਿਚਾਰੀ ਸਿਮਟੀ ਹੋਈ ਗੁੱਠੇ ਲੱਗੀ ਪਈ ਹੈ। ਵੈਟਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਫੇਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ‘ਸਮਾਣਾ’ (ਸੁਲਾਉਣਾ) ਦੀ ਵੈਟਿੰਗ ਅਧੀਨ ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਵਿਖੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ‘ਸਮਾਣਾ’ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਪਾਠਕੋ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਲਹਿੰਦੀ ‘ਗਿੱਲ’ (ਮਿੱਟੀ) ਦੀ ਵੈਟਿੰਗ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੋਤ, ‘ਗਿੱਲ’ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਿਆਫਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਂਜ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਕਰਕੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਟੇਢੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਭੀ ਲੈ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੰਧ ਡਿੰਗੀ ਦੀ ਡਿੰਗੀ ਰਹੇਗੀ।

ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਦੋ ਕੋਸ਼ ਦਖਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ‘ਸਰਾਇਕੀ-ਉਰਦੂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ’ (2000), ਜੋ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ Brien ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ‘ਮੁਲਤਾਨੀ ਗਲਾਸਰੀ’ ਦਾ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ‘ਸਰਾਇਕੀ-ਉਰਦੂ ਲੁਗਤ’ (2003), ਜੋ Andrew Jukes ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ‘ਜਟਕਾ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ’ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਮੁਗਧ ਹਨ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਾਵੜੀ, ਮੁੰਡਾਰੀ ਤੇ ਭੀਲਣੀ ਮੁਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (paradox) ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਲਝਾਉਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਵਾਰਸ, ਜਿੜ੍ਹ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਫੀਨ੍ਹ ਨੱਕ ਵਾਲੇ; ਠਿਗਣੇ ਤੇ ਕਾਲ-ਕਲੂਟ, ਗੋਂਡ ਜਾਂ ਭੀਲ ਨਹੀਂ; ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਤ-ਓ-ਖਾਲ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਦਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਿਆਈ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ (anthropology) ਨਾਲ ਭੀ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਉੱਚਤਮ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤੇ-ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਤਰਖਾਹ ਨੋਟਸ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰਾ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੇ ਚਿਰ-ਕਾਲੀਨ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਇਕ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਖਿਡਾਉਣੀਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਜੀ. ਐਸ. ਰਿਆਲ

ਕਿਓ-8, ਪੰਜਾਬੀ ਯਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ,

ਪਟਿਆਲਾ।